

**ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В. Н. КАРАЗІНА**

КАБАЧЕК ВОЛОДИМИР ВІКТОРОВИЧ

УДК 94(477):342.25:338.45

**ДІЯЛЬНІСТЬ МІСЦЕВИХ ДЕРЖАВНИХ ОРГАНІВ УКРАЇНИ ПО РОЗВИТКУ
ПРОМИСЛОВОСТІ В 1921 – 1922 рр.**

Спеціальність 07.00.01 – Історія України

**Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук**

Харків – 2008

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі політичної історії Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» Міністерства освіти і науки України (м. Харків).

Науковий керівник – доктор історичних наук, професор,
Олійник Микола Миколайович,
Харківський національний педагогічний
університет імені Г.С. Сковороди,
професор кафедри історичних дисциплін

Офіційні опоненти – доктор історичних наук, професор
Греченко Володимир Анатолійович,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
начальник кафедри історії державності України та
українознавства

кандидат історичних наук,

Бондар Олександра Владиславівна,
Харківський державний університет харчування та торгівлі,
старший викладач кафедри українознавства

Захист відбудеться «20» червня 2008 року о 15.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.051.10 Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна за адресою: 61077, м. Харків, пл. Свободи, 4, ауд. V-58.

З дисертацією можна ознайомитися у Центральній науковій бібліотеці Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна за адресою: 61077, м. Харків, пл. Свободи, 4.

Автореферат розісланий «14» травня 2008 року

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Є.П. Пугач

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Ледве не з часу проголошення незалежності, активізуючись з певною періодичністю, не припиняються дискусії стосовно реформування політичної системи України, важливе місце в яких займають проблеми розвитку місцевого самоврядування і оптимізації діяльності владних органів на місцях. І це не випадково – насамкінець, від діяльності місцевих органів влади залежить успіх будь-яких перетворень. Безсумнівно корисним з цієї точки зору є використання як надбань країн розвиненої демократії, так і власного історичного досвіду. Стосовно останнього може стати в нагоді і позитивний, і негативний досвід 1920-х рр.: багато тогочасних проблем нагадують сучасні – не тільки з точки зору глобальних історичних процесів, а навіть на рівні мікроісторії, суб'єктивного сприйняття подій пересічною людиною. Разом з тим, радянська історія тривалий час змальовувалася досить упереджено і тенденційно, що примушує науковців ледве не наново відкривати чимало її сторінок. Все вищевказане обумовлює як наукову, так і громадсько-політичну актуальність обраної теми.

Зв'язок дисертаційної роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація є складовою частиною теми досліджень кафедри політичної історії Національного технічного університету «ХПІ» «Суспільно-політичне і духовне життя в Україні у 1917 – 1991 рр.», що затверджена Вченою радою університету (протокол № 9 від 26 жовтня 2001 р.).

Об'єктом дослідження є офіційні місцеві органи влади УСРР початку 20-х рр. ХХ ст.: місцеві (міські, сільські, селищні) ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів; волосні, повітові та губернські з'їзди рад; обрані ними виконкоми та їх структурні відділи. Зважаючи на певну специфічність радянської системи (поєднання представницької і виконавчої влади, відсутність чіткого розподілу функцій між органами різного рівня та ін.), здається не зовсім історичним її ототожнення як з місцевим самоврядуванням, так і з органами державної влади і управління на місцях. Вказані дефініції, що мають чіткий правовий зміст в умовах класичної демократії, не можуть бути без застережень застосовані при характеристиці тогочасних місцевих радянських структур, які поєднували в собі їх окремі елементи.

Предметом дослідження є діяльність названих органів з розвитку промисловості у визначений період. При цьому максимальна увага приділяється прямим (управлінським) та непрямим (регулюючим) чинникам, що мали безпосередній вплив на промислове виробництво.

Хронологічні межі дослідження (1921 – 1922 рр.) обумовлені декількома чинниками. Саме протягом цього періоду розпочався і в основному завершився перехід до нової економічної політики, сформувалися відносно усталені «правила гри», за якими діяли місцеві органи протягом 1920-х рр., виявилися основні проблеми і суперечності непу. Не варто забувати і те, що

до кінця 1922 р. УСРР, хай і формально, але залишалася незалежною державою, а це сприяло закладенню певної специфіки в діяльність її владних органів. Нарешті, період 1921 – 1922 рр. уявляється найменш вивченим істориками – як стосовно діяльності місцевих радянських органів, так і історії непу взагалі.

Географічні межі дослідження збігаються з тогочасними кордонами УСРР.

Мета дослідження передбачає створення комплексної характеристики діяльності місцевих органів влади УСРР з розвитку промисловості напередодні та під час переходу до непу, вивченні основних форм і методів цієї діяльності та тих трансформацій, що вона зазнавала в процесі впровадження ринкових реформ.

Реалізації вказаної мети підпорядковано вирішення наступних конкретно-дослідницьких завдань:

- проаналізувати науково-теоретичний рівень вивчення проблеми, здійснити комплексний аналіз наявних джерел, з'ясувати ступінь їх достовірності;
- розкрити роль місцевих органів влади та їх структурних підрозділів у регулюванні й управлінні промисловістю на початку 1920-х рр., відстежити характер їх взаємостосунків з відповідними центральними органами і відомствами;
- вивчити зміни, що відбулися в діяльності місцевих органів влади з розвитку промислового виробництва в процесі господарської реформи 1921 – 1922 рр.;
- з'ясувати основні форми і методи діяльності місцевої влади відносно державного і недержавного секторів промисловості;
- виявити регіональні особливості вищевказаних процесів.

Методологія і методи дослідження. Питання про методологію історичних досліджень є одним з найбільш суперечливих. Серед розмаїття думок автор схильний погодитися з тими істориками, які вбачають вихід з методологічної кризи у свободі наукової думки для всіх світоглядних шкіл та у синтезі різних ідей і підходів. Усвідомлюючи загальну необхідність такого синтезу, водночас вважаємо, що методологія історичного матеріалізму, яка базується на первинності матеріального, соціально-економічного, далеко не вичерпала себе, а з точки зору основних проблем даного дослідження може бути застосована для їх успішного вирішення. Зрозуміло, під історичним матеріалізмом маємо на увазі не його вульгаризований варіант у вигляді т. зв. «марксизму-ленінізму» (фактично – сталінізму), який притаманний радянській історіографії і дотримувався не стільки принципів історизму та об'єктивності, скільки сумнозвісної «партійності». Так само положення про домінанту соціально-економічного в історії не слід абсолютизувати, обов'язково враховуючи вплив інших чинників (географічного, соціально-психологічного, етнокультурного). Сподіваємось також, що об'єктивності нашого дослідження не зашкодили уявлення автора про пріоритет загальнолюдських цінностей над класовими, етнічними і т.п., а людини з її невід'ємними правами і свободами – над державою.

Дисертаційна робота виконана в концептуальних межах історії України, проте певна специфіка обумовлює міждисциплінарність дослідження: його окремі фундаментальні положення впливають з політології, історії економіки, історії права (з точки зору правозастосування). Відтак, природним було використання і загальнонаукових, і спеціально-історичних методів. Останні, зрозуміло, були провідними для даного дослідження і застосовувалися автором в комплексі та нерозривній єдності. Так, історико-генетичний метод використовувався при дослідженні виникнення місцевих радянських органів і трансформацій, яких вони зазнавали; історико-порівняльний – при визначенні спільного та відмінного в формах і методах діяльності місцевої влади щодо розвитку промисловості на різних історичних етапах (за часів «воєнного комунізму» та з переходом до непу) й у різних регіонах; статистичний (формально-кількісний) аналіз – при аналізі кількісних показників, що відбивають результати цієї діяльності. Історико-системний метод дозволив розглянути вказану діяльність як взаємодію двох складних систем (місцеві державні органи і промисловість), а також – дослідити самі місцеві державні органи як підсистему в ієрархії систем вищого рівня; проблемно-хронологічний метод обумовив відповідний принцип викладення опрацьованого матеріалу в структурних розділах роботи. Перевірка достовірності результатів дослідження проводилася переважно методом їх включення у вже існуючу систему знань та історико-ретроспективним.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що в ній вперше на підставі як вже наявного (накопиченого в основному радянською історіографією), так і за рахунок залучення значного масиву нового фактичного матеріалу комплексно досліджена діяльність місцевих державних органів УСРР з розвитку промисловості в 1921 – 1922 рр., що була однією з ключових в їх роботі під час переходу до непу. Це дозволило концептуально переосмислити або суттєво уточнити деякі фундаментальні та локальні історичні питання, зокрема:

- основна увага сконцентрована на найменш дослідженому періоді 1921 – 1922 рр., доведено, що ще на етапі формування системи непу закладалися «міни уповільненої дії», які й обумовили його подальший крах;

- уточнено хронологічні межі переходу до непу в промисловості України;

- на основі аналізу досвіду управління промисловими підприємствами на початку 1920-х рр. запропоновано новий погляд на взаємостосунки центральних і місцевих органів влади як однієї з найболючіших і невирішених проблем радянської системи, в т.ч. – суттєво переглянуто оцінки т.зв. «донбасівського конфлікту», що набув свого часу істотного резонансу і втягнув у себе найвище керівництво УСРР та РСФРР;

- проаналізовано вплив на діяльність місцевих державних органів з розвитку промисловості різних об'єктивних і суб'єктивних чинників (у т.ч. – регіонального і особистісного);

- найбільш повно (порівняно з існуючими історичними працями) досліджено процес утворення та початкового етапу діяльності місцевих державних промислових госпрозрахункових об'єднань, виявлено їх особливості порівняно з великою індустрією;

- визначено роль місцевих державних органів у регулюванні орендної та приватновласницької промисловості (в т.ч. – в процесі денаціоналізації), з'ясовано специфіку їх ставлення щодо цих двох груп промислових підприємств.

Практичне значення роботи. Матеріали дисертації можуть бути використані як певне підґрунтя для подальших наукових досліджень з історії місцевих органів влади та історії української промисловості, насамперед – місцевої, а також при викладанні загальних курсів з історії України, спецкурсів історико-економічного та історико-правового характеру. Матеріали роботи активно використовуються при проведенні лекційних і семінарських занять з історії України у Національному технічному університеті «Харківський політехнічний інститут». Окремі висновки автора можуть бути використані сучасними державними структурами – як з метою застосування позитивного досвіду, так і уникнення прорахунків і помилок.

Апробація результатів дослідження. Основні положення й результати роботи обговорювалися на засіданнях кафедри політичної історії Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут», апробовані на наукових конференціях: Перші Багаліївські читання «Актуальні питання історії України» (Харків, 1992), Міжнародна наукова конференція «Інформаційні технології у слов'янській культурі і українському відродженні» (Харків, 1993), Всеукраїнська науково-методична конференція «Проблеми поширення досвіду викладання та вивчення історії України в технічних вищих навчальних закладах» (Одеса, 1993), Науково-методична конференція професорсько-викладацького складу та аспірантів Харківського художньо-промислового інституту (Харків, 1994), Міжнародний науково-практичний семінар «Регіональний розвиток України: проблеми і перспективи» (Харків, 1995), Всеукраїнська наукова конференція «Інтелігенція і влада» (Одеса, 1999). Теоретично узагальнені фактичні матеріали дослідження знайшли відображення у 5 фахових наукових публікаціях.

Структура дисертації обумовлена метою і завданнями дослідження. Робота складається із вступу, чотирьох розділів (10 підрозділів), висновків, списку джерел та літератури і додатків. Її загальний обсяг становить 372 с., у т.ч.: 182 с. основного тексту, 53 с. – список використаної літератури і джерел (630 найменувань), 137 с. – додатки, що складаються з посилань і приміток до основного тексту та 4 таблиць.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми, хронологічні та географічні межі, розкриті об'єкт і предмет дослідження, його мета і завдання, визначені його методологія і основні наукові методи,

охарактеризовані наукова новизна та практичне значення отриманих результатів, процес їх апробації.

У першому розділі «Історіографія та джерела» проаналізовано стан наукової розробки теми та охарактеризовано джерельну базу дослідження.

Історіографія проблеми. При аналізі спадщини радянських істориків варто погодитися із західнонімецьким істориком М. Рейнманом: «В СРСР політика, починаючи з 30-х років (а з низки проблем значно раніше), диктувала... історичній науці її ідейне підґрунтя, методологію, коло використовуваних джерел та доступної літератури, можливості публікації результатів...»¹. Вказане може бути розповсюджене і на історіографію нашої проблеми. Розвиток радянської історичної науки можна поділити на три періоди: 20-ті рр.; від 30-х до середини 50-х рр.; з кінця 50-х до кінця 80-х рр. ХХ ст. Згаданий поділ в основному пов'язаний з відомими трансформаціями політичного режиму, які істотно впливали на напрямки та зміст історичних пошуків. Проте цей вплив не носив автоматичного характеру, найчастіше відчувався з певним запізненням. До того ж в межах третього періоду через зміну політичної кон'юнктури («відлига», «застій», «перебудова») можна також виокремити відповідні підперіоди.

В 1920-ті рр. діяльність місцевих державних органів по регулюванню промисловості в історичному плані ґрунтовно не досліджувалася, проте окремі аспекти знайшли своє відображення у значній кількості праць, що відзначаються значною відвертістю і цікавим фактичним матеріалом². Водночас спостерігаємо і політичний тиск у поєднанні з певним замовленням. Невипадково в другій половині 1920-х рр. з'являється чимало публікацій, присвячених приватному капіталу в радянській промисловості та економіці взагалі, у яких дається переважно негативна оцінка ролі приватного сектору³, а об'єктивний аналіз найчастіше

---

¹ Рейнман М. Перестройка и изучение советской истории // Вопросы истории. – 1989. – № 12. – С. 146.

²Буценко П.И. Низовой советский аппарат УССР // Советское строительство. – 1926. – № 3-4. – С. 21-44; Владимирский М. Советы, исполкомы и съезды Советов (Материалы к изучению строения и деятельности органов местного управления). – Вып. II. – М., 1921; Жигалко П. Украинская промышленность в условиях новой экономической политики. – Харьков, 1925; Шульман И. Государственный и частный капитал в местной промышленности Украины // Хозяйство Украины. – 1924. – № 16-17. – С. 33-38 та ін.

³ Див., напр.: Кондурушкин И.С. Частный капитал перед советским судом: Пути и методы накопления по судебным и ревизионным делам. 1918 – 1926. – М.; Л., 1927; Свержин Л. Приватна промисловість України (капіталістична і кустарно-ремісничка) // Більшовик України. – 1928. – № 18. – С. 45-58.

підмінюється ідеологічною упередженістю, що відповідало потребі державного керівництва у «науковому» обґрунтуванні свого наступу на «приватника».

Ще помітнішим вплив політичної кон'юнктури став після остаточного утвердження в СРСР тоталітарного режиму, коли історична наука повністю перетворилася на ідеологічну прислужницю сталінської бюрократії. Поодинокі праці 1930 – початку 1950-х рр., пов'язані з нашою темою, являли швидше ілюстрації-коментарі до цитат Й.В. Сталіна і сумнозвісного «Короткого курсу». Це стосується і перших дисертаційних досліджень з історії радянського будівництва в УСРР⁴.

Більш ґрунтовне вивчення непу та діяльності місцевих державних органів початку 1920-х рр. у радянській історіографії розпочинається з кінця 50-х рр. Позитивно вплинули і загальна атмосфера хрущовської «відлиги», і конкретні заходи щодо підвищення ролі місцевих рад та господарські реформи того часу. Зростає кількість праць, присвячених формуванню місцевого радянського апарату на початку 1920-х рр., виходять монографії з історії української промисловості, вивчаються тогочасна реформа її управління та історія робітничого класу⁵. Історики починають використовувати матеріали друкованих звітів господарських органів, центральних, республіканських та деяких місцевих періодичних видань, залучати архівні джерела (переважно загальносоюзні та республіканські, дещо рідше – місцеві). Проте увага науковців переважно концентрувалася на великій промисловості, а щодо середньої та дрібної, яка знаходилася у віданні місцевих державних органів, бачимо лише окремі згадки. Роботи часів «відлиги» важливі своєю інформативністю. Значний фактичний матеріал, наведений науковцями, не зовсім вкладався в «прокрустове ложе» офіційних трактувань: збереження, хоча і в підредагованому вигляді, багатьох стереотипів «Короткого курсу», ідеологічний тиск на суспільствознавців з боку компартійної номенклатури продовжували шкодити розвитку

---

⁴ Див., напр.: Лемковський Я.М. Советское строительство в украинской деревне в конце восстановительного периода (1924 – 1925 гг.): Автореф. дисс... канд. ист. наук. / АН УССР. Ин-т истории. – К., 1954.

⁵ Бабій Б.М. Українська Радянська держава (1921 – 1925 рр.). – К., 1961; Кондратенко Н.П. Коммунистическая партия в борьбе за укрепление местных Советов в первые годы восстановительного периода (1921 – 1923). – М., 1958; Диденко Г.Д. Рабочий класс Украины в годы восстановления народного хозяйства (1921 – 1925). – К., 1962; Лепешкин А.И. Местные органы власти Советского государства (1921 – 1936 гг.). – М., 1959; Черненко Н.В. Борьба Коммунистической партии за восстановление промышленности и консолидацию рабочего класса Украины в 1921 – 1925 гг. – К., 1959; Яненко В.І. Перебудова управління промисловістю України в перші роки непу // Укр. іст. журн. – 1962. – № 1. – С. 48-57 та ін.

історичної науки. Відтак, поширеним явищем залишалось «цитатництво» та некритичне ставлення до джерел.

Подальші зміни у політичній атмосфері в СРСР відбилися і на історичній науці. Як відзначав російський історик В.П. Данилов, період «застою» відзначився «створенням “узагальнюючих праць”, що відкривали широкі можливості для догматичних побудов»⁶. При цьому їх інформативність, з точки зору досліджуваної нами теми, не є надто високою. Певне виключення становлять окремі з них, хоча й в цих роботах впадає в очі тенденційність добору фактичного матеріалу⁷. Радянським історикам не вдалося відійти від багатьох примітивних сталінських схем. Зокрема, варто відзначити фетишизацію партійних рішень взагалі та ролі X з'їзду РКП(б) як «остаточної» межі між «воєнним комунізмом» та непом. В результаті досі бракує достовірних відомостей про націоналізацію дрібних підприємств в УСРР навесні – на початку літа 1921 р. Як приклад наведемо спеціальне дослідження П. Гудзенка, навіть з назви якого («Соціалістична націоналізація промисловості в Українській РСР. 1917 – 1920») зрозуміло: націоналізація 1921 р. в ньому не розглядалася.

Проблема полягала не тільки у необхідності дотримання хибних ідеологічних настанов. Значно гірше те, що в багатьох тогочасних роботах остаточно закріплюється застосування певної псевдонаукової «методи», коли заздалегідь, відповідно до мінливої політичної кон'юнктури, визначаються результати дослідження, а згодом джерела препаруються на предмет пошуку необхідних ілюстрацій. На превеликий жаль, подібна практика виявилася досить живучою (очевидно, через її відносну необтяжливість порівняно з сумлінною науковою працею) і істотно шкодить розвитку історичної науки на теренах колишнього СРСР.

При цьому певних успіхів було досягнуто у вивченні історії рад, а також історії робітничого класу та держкапіталізму часів непу. Серед великої кількості праць, з точки зору найбільшої інформативності або важливих спостережень по темі нашого дослідження, відзначимо лише деякі⁸. Інші автори торкалися діяльності місцевих державних органів з розвитку промислового виробництва надто побіжно, а аналітична частина їх робіт страждала загальними «хворобами»

---

⁶ Данилов В.П. Современная российская историография: в чем выход из кризиса // Новая и новейшая история. – 1993. – № 6. – С. 95-96.

⁷ Див., напр.: История городов и сел Украинской ССР в 26-ти т. – Харьковская область. – К.: 1976 та ін. томи.

⁸ Духопельников В.М. Деятельность Советов Харьковщины в восстановительный период (1921 – 1925): Дисс... канд. ист. наук: 07.00.02 / ХГУ им. А.М. Горького. – Харьков, 1979; Кунах Ю.И. Место и роль государственного капитализма в развитии экономики Украины в восстановительный период (1921 – 1925 гг.): Автореф. дисс... канд. ист. наук: 07.571 / ХГУ им. А.М. Горького. – Харьков, 1972; Лобурець В.Є. Формування кадрів радянського робітничого класу України (1921 – 1932 рр.). – Харків, 1974.

радянської історичної науки. За таких обставин зовсім осібно серед тогочасних історичних праць стоїть монографія Ю.Г. Гімпельсона, в якій наводиться багато важливих фактів з історії формування і практичного застосування системи «воєнного комунізму», при аналізі яких історик постійно балансував «на межі дозволеного»⁹.

Розвиток радянської історичної науки на етапі «перебудови» відбувався під знаком послаблення адміністративного та ідеологічного тиску, а в останні роки існування СРСР наукова свобода істориків обмежувалася переважно самоцензурою або власними стереотипами мислення. Вивчення окремих аспектів нашої проблеми проводилося в межах принципової переоцінки радянської історії і непу зокрема. Це стосується і дослідження історії місцевих органів державної влади, де важливою стала публікація статті російського історика-дисидента Р.О. Медведєва¹⁰. З українських дослідників історії рад відзначимо М.М. Олійника та О.В. Гонтаря¹¹, чимало наукових спостережень яких зберігають свою актуальність. Через зростання інтересу до непу активізувалися джерелознавчі та історико-економічні дослідження¹². Проте період 1921 – 1922 рр. розглядався дещо побіжно, а місцева промисловість України (за винятком робіт, пов'язаних з кустарним виробництвом), як і діяльність місцевої влади, що нею опікувалася, залишалися у затінку.

Невдовзі події, пов'язані з крахом комуністичного режиму і розпадом СРСР, істотно змінили світогляд багатьох істориків і напрямки їх наукових пошуків. На жаль, нові можливості (відкриття архівів, остаточне зняття офіційних обмежень) надто мало були використані для комплексного переосмислення проблем, що нас цікавлять. Роботами Ю.П. Волосника та О.В. Гребеннікової¹³ здебільшого вичерпується доробок сучасних українських науковців з

---

⁹ Гімпельсон Е.Г. «Военный коммунизм»: политика, практика, идеология. – М., 1973.

¹⁰ Медведев Р.А. Советы в истории нашего государства // Общественные науки. – 1989. – № 3. – С. 104-124.

¹¹ Олейник Н.Н. Деятельность Коммунистической партии по укреплению Советов (1921 – 1925 гг.). – Харьков, 1989; Гонтар А.В. Городские Советы Украины: история становления и развития (20 – 30-е годы). – К.; Одесса., 1990 *та ін.*

¹² Бойко Н.К. Рабочий класс Украины в период социалистического строительства (анализ массовых статистических источников 20 – 30-х годов). – К., 1990; Горбань В.И. Вовлечение Коммунистической партией мелкой буржуазии города в мирное хозяйственное, социалистическое строительство 1921 – 1925 гг. (Опыт Компартии Украины): Дисс... канд. ист. наук: 07.00.01 / КГУ им. Тараса Шевченко – К., 1990 *та ін.*

¹³ Волосник Ю.П. Діяльність міських Рад України по здійсненню нової економічної політики у 1921 – 1928 рр.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Запорізький ун-т. – Запоріжжя, 1993; Гребеннікова О.В. Діяльність місцевих органів влади Донецької губернії (1920 –

історії місцевих рад України 1920-х рр. Інші ж публікації з історії місцевих органів влади досить віддалені хронологічно й тематично або носять оглядовий характер.

Водночас з'явилося чимало наукових праць, опосередковано пов'язаних з нашою темою. Окреме місце займають дослідження С.В. Кульчицького, який здійснив спробу концептуального переосмислення подій 1920 – 1930-х рр.¹⁴. Можливо, не з усіма його твердженнями слід беззастережно погодитися, проте вказані роботи, безсумнівно, накреслили магістральний шлях розвитку вітчизняної історичної науки при вивченні цієї доби радянської історії. Найбільшою групою наукових праць, що непрямо пов'язані з нашою темою, є історико-економічні. Відзначимо дослідження О.А. Пиріг, яка остаточно поховала міф радянської історіографії про «план» чи «концепцію» непу, довівши спонтанний характер більшості економічних рішень¹⁵. Триває вивчення історії української промисловості часів непу, в т.ч. – проблем її державного регулювання та управління¹⁶. Проте автори концентрують увагу на рішеннях центральних органів щодо великої індустрії, а аналогічна діяльність місцевих державних органів щодо місцевої промисловості залишаються поза увагою. Продовжує розроблятися історія кооперації (в т.ч. – промислової) та торгівлі, започатковано і новий для вітчизняної історіографії напрямок – вивчення історії приватного підприємництва¹⁷.

1925 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Донецький держ. ун-т. – Донецьк, 1997 та ін.

¹⁴ *Кульчицький С.В.* УСРР в добу нової економічної політики (1921 – 1928 рр.): Спроби побудови концептуальних засад реальної історії. – К., 1995; *Кульчицький С.В.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919 – 1928). – К., 1996 та ін.

¹⁵ *Пиріг О.А.* НЕП: більшовицька політика імпровізації. – К., 2001; *Пиріг О.А.* Ринкові відносини періоду НЕПу в Україні: історичний аспект: Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / НАН України; Ін-т історії України. – К., 2002.

¹⁶ *Див. напр.: Гринчуцький В.І.* Промислові трести України в 20-ті роки. – К., 1997; *Чорна Н.В.* Формування адміністративно-командної системи управління промисловістю України (кінець 1917 – початок 30-х років): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Харківський держ. ун-т. – Харків, 1998 та ін.

¹⁷ *Волосник Ю.П.* Зародження нової буржуазії та розвиток приватнопідприємницької діяльності в Україні в 1920-ті – на початку 1930-х рр.: Дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Харківський національний ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Харків, 2004; *Голець В.В.* Кооперативний рух Північного Лівобережжя України в період непу (20-ті роки ХХ ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Харківський національний ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Харків, 2004; *Лантух В.В.* Становление и развитие торговли на Украине в 1921 – 1932 гг. – Харьков, 1992; *Маслов А.О.* Внутрішня торгівля України в період непу (1921 – 1929): Автореф. дис... канд. екон. наук: 08.01.04 / Ін-т економіки НАН України. – К., 1995;

Констатуючи фактичне припинення досліджень з історії місцевих державних органів УСРР часів непу в сучасній українській історіографії, відзначимо значну кількість праць з суміжної проблематики. Щось подібне бачимо і у сучасній Росії, де також спостерігалися спроби концептуального переосмислення першого десятиліття радянської історії¹⁸. Та невдовзі критика більшовизму стала менш популярною. Йдеться про трактування подій в руслі т. зв. «позитивної» історії¹⁹. Натомість в окремих публікаціях спостерігаємо апріорно-негативістські підходи²⁰. Вищезгаданих крайнощів вдалося уникнути авторам інших досліджень, які вдало застосовують математичні і статистичні методи²¹. Як бачимо, сучасна російська історіографія цікава значною кількістю робіт, що опосередковано зачіпають нашу проблематику і відзначаються значним розмаїттям концепцій, методів і оцінок.

Ще однією частиною історіографії є доробок західних вчених. Найчастіше відзначають дві особливості західної літератури з історії СРСР порівняно з радянською: відносну слабкість джерельної бази і значно більшу наукову свободу. Проте перше не завжди компенсувалося другим, а на об'єктивність не могли не впливати політичні міркування. Що ж до діяльності місцевих органів влади, вона не була предметом досліджень і обминалася на тлі загальних політичних і економічних процесів, які й прагнули досягнути, зробивши чимало висновків, до яких радянські та пострадянські науковці почали наближатися лише з кінця 1980-х рр.²².

Таким чином, попри значну і багатобарвну історіографію проблеми, більшість праць лише опосередковано торкається визначеної тематики. Безпосередньо діяльність місцевих державних

Олійник М.М. Політика державних та партійних органів України щодо приватних підприємств у період непу // Укр. іст. журн. – 2001. – № 1. – С. 16-29 *та ін.*

¹⁸ Див., напр.: *Гимпельсон Е.Г.* Политическая система нэпа: неадекватность реформ // Отечественная история. – 1993. – № 2. – С. 29-43.

¹⁹ Докл. див.: *Єфименко Г.Г.* Радянська модернізація 1920 – 1930-х рр. (До постановки проблеми у світлі аналізу досліджень сучасних російських істориків) // Укр. іст. журн. – 2002. – № 5. – С. 3-24.

²⁰ *Люттов Л.Н.* Неэффективность промышленности в условия нэпа // Вопросы истории. – 2000. – № 4-5. – С. 106-110; *Файн Л.Е.* Нэповский “эксперимент” над российской кооперацией // Вопросы истории. – 2001. – № 7. – С. 33-55.

²¹ Див., напр.: *Гребениченко С.Ф.* Эволюция властного регулирования промысловой сферы села в 1920-е годы на основе анализа законов и нормативных актов: Автореф. дисс... д-ра ист. наук: 07.00.02; 07.00.09 / Российский ун-т дружбы народов. – М., 2001.

²² Див., напр.: *Бруцкус Б.* Народное хозяйство Советской России, его природа и его судьбы // Вопросы экономики. – 1991. – № 9. – С. 126-141; № 10. – С. 137-160; *Карр Э.* История Советской России. – Кн. 1: тт. 1-2: Большевицкая революция. 1917 – 1923. Пер. с англ. / Предисл. А.П. Ненарокова. – М., 1990.

органів УСРР у 1920-ті рр. привертала увагу переважно радянських істориків, які подекуди згадували і про діяльність з розвитку промислового виробництва. Водночас, ціла низка важливих проблем і досі залишається недостатньо або практично недослідженими. Зокрема, можна відзначити маловивченість періоду 1921 – 1922 рр., коли, власне, і здійснювався перехід до непу – як в цілому, так і в діяльності місцевої влади.

Джерельну базу дослідження становлять опубліковані і архівні документи. Опубліковані джерела можна поділити на декілька основних груп:

1. Законодавчі та нормативні акти: Конституція УСРР, Цивільний кодекс УСРР 1922 р., поточні публікації узаконень, постанов та розпоряджень ВУЦВК і РНК УСРР – діяльність місцевих державних органів проводилася в межах певного правового поля, яке формувалося відповідними органами РСФРР і УСРР. Сюди ж можна віднести стенограми та рішення Всеросійських та Всеукраїнських з'їздів рад, які дозволяють побачити дискусії навколо проектів документів, краще зрозуміти логіку їх авторів і обставини ухвалення, а також звіти республіканських державних органів та відповідні томи систематизованих збірників урядових рішень, публікація яких здійснювалася радянськими істориками в 1950 – 1960-х рр.

2. Документи комуністичної партії: рішення керівних органів РКП(б), КП(б)У, стенограми з'їздів, конференцій, звіти ЦК та відповідні документи місцевих компартійних органів. До їх уважного аналізу спонукає та обставина, що, за умов більшовицького домінування в радянських установах, найважливіші рішення ухвалювалися партійними органами і лише після цього «освячувалися» відповідними державними постановами. В свою чергу, зважаючи на жорсткий централізм більшовицької партії, її курс визначався особистою позицією вищих партійних керівників. Відповідно, важливим джерелом є праці більшовицьких лідерів Росії і України.

3. Матеріали місцевих органів державної влади початку 1920-х рр., що становлять найбільш вагомому групу опублікованих джерел з обраної теми. Серед таких відзначимо, насамперед, стенографічні звіти та рішення місцевих з'їздів рад, на яких проблеми промисловості займали далеко не останнє місце. Проте, більшість з них не була опублікована. Повніше серед публікацій представлені періодичні звіти (та матеріали до них) місцевих державних органів – виконкомів, їх відділів та економічних нарад, що містять багатющий фактичний матеріал. Близькими за формою і змістом до державних органів є матеріали профспілок: останнім в роки громадянської війни було передано низку суто державних функцій. Зворотні ж процеси, пов'язані з непом, були започатковані тільки 1922 р. і не доведені до кінця.

4. Статистична література, що представлена виданнями ЦСУ УСРР, даними поточної промислової статистики і Всесоюзного міського перепису 1923 р. та виданнями оглядового чи пропагандистського спрямування. Вказана джерельна група є досить достовірною та важливою – і для усвідомлення загальної соціально-економічної картини, на тлі якої розгорталася

діяльність місцевих державних органів, і з точки зору її практичних результатів. Певні важливі відомості допоміжного характеру містить довідкова література.

5. Тематичні збірки документів з проблем економічного розвитку – як по Україні, так і по окремих регіонах з точки зору завдань дисертаційного дослідження найбільший інтерес викликають саме останні, що містять цікавий фактичний матеріал про діяльність місцевої влади. На жаль, їх видання, яке здійснювалося радянськими науковцями, так і не охопило всі регіони України навіть по т. зв. «відбудовному періоду». І хоча добір документів носив дещо тенденційний характер, це не заперечує важливості вказаних зібрань, до яких увійшли подекуди унікальні матеріали.

6. Періодичні центральні та місцеві видання, що є досить важливим, хоча й, певною мірою, специфічним джерелом. Більшовики активно використовували газети в агітаційно-пропагандистських цілях. Це слід враховувати при аналізі даного виду джерел – порівняно з іншими він не може вважатися надто достовірним. Водночас на шпальтах газет зустрічаємо важливу офіційну інформацію: звіти (подекуди – стенографічні) про засідання владних органів, їх рішення, розпорядження, оголошення. Публікації ж у журналах мають порівняно більшу інформативність і аналітичність. З точки зору завдань дослідження найважливішу групу становлять журнали, що видавалися губернськими економічними нарадами.

7. Матеріали особистого походження представлені серед джерел з досліджуваної теми значно менше. Це, вочевидь, пов'язано з подальшою трагічною долею більшості тих, хто на початку 1920-х рр. займав провідні посади в місцевих радянських і господарських органах УСРР. Натомість мемуари, листи та щоденники інших учасників і очевидців подій допомагають відтворити загальний історичний фон тих часів. Особисті ж відомості біографічного характеру про деяких місцевих радянських працівників та партійних і радянських керівників українського і всеросійського рівня містять відповідний енциклопедичний словник Гранат та серія, започаткована свого часу «Українським історичним журналом».

І все ж, попри свою важливість, опублікована частина джерел не може вважатися за вичерпну: далеко не всі документи потрапляли до друку, лише деякі з них увійшли до тематичних збірників. Ці обставини спонукали автора звернутися до архівних джерел, які, безсумнівно, є найсуттєвішою частиною джерельної бази дослідження. При підготовці дисертації були опрацьовані матеріали 40 фондів 10 архівів України (в т.ч. – 2 центральних і 8 місцевих).

В Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВОВУ України) використовувалися фонди ВУЦВК (ф. 1), РНК (ф. 2), ВРНГ УСРР (УРНГ) (ф. Р-34) та окремі справи з фондів НКВС УСРР (ф. Р-5), Держплану УСРР (ф. Р-337), Наркомпроду УСРР (ф. 340) і Української економічної наради (ф. 3040). Крім матеріалів директивно-розпорядчого характеру, у вказаних фондах (наприклад, в архівних справах УРНГ) зустрічаємо і прямо

пов'язані з предметом дослідження: поточні звіти про становище промисловості, аналітичні й доповідні записки, копії протоколів засідань місцевих ГРНГ та губекономнарад.

З документів Центрального державного архіву громадських організацій України (ЦДАГО України) використані матеріали опису № 20 фонду ЦК КП(б)У (ф. 1): копії важливих урядових декретів, виписки з протоколів засідань Політбюро і Оргбюро ЦК РКП(б) (в т.ч. – таємні), листи до центральних партійних органів як рядових комуністів, так і високопосадовців. Найбільший же масив становлять аналітичні довідки про політичне і соціально-економічне становище, підготовлені на основі періодичних звітів місцевих радянських, партійних і профспілкових органів та оперативної інформації спецслужб. Більшість вказаних джерел носять конфіденційний характер, що обумовлює їх істотну відвертість і достовірність.

Та найбільш важливі джерела з обраної теми зберігаються в місцевих архівах. Автором здійснювалася науково-пошукова робота в державних архівах семи областей України (Вінницької, Дніпропетровської, Донецької, Київської, Одеської, Полтавської, Харківської) та у Державному архіві м. Києва. В них пророблялися стенограми і рішення з'їздів рад, пленумів і сесій виконкомів, протоколи засідань їх президій з відповідними матеріалами, стенограми пленумів міськрад, матеріали їх секцій, розпорядження вищих органів, листування з установами, організаціями та громадянами, звіти, довідки, різні за характером матеріали господарських органів, постійних і тимчасових комісій: рішення, накази, протоколи засідань колегіальних органів, поточні статистичні й аналітичні звіти, листування, бланки офіційних документів – довідок, дозволів і т.п., угоди (в т.ч. – неодноразові договори про оренду конкретного промислового підприємства, що дозволяє простежити зміни в орендній політиці), списки підприємств місцевої промисловості та ін.

Варто відзначити, що жодна з названих опублікованих і архівних джерельних груп не може вважатися самодостатньою і може бути використана лише в комплексі з іншими. Сама ж джерельна база дослідження, за умов її критичного аналізу, є достатньою, як з точки зору обсягу, так і достовірності, для успішної реалізації завдань, поставлених в дисертації.

Другий розділ «Українська промисловість та місцеві органи державної влади в першій половині 1921 р.» складається з трьох підрозділів. В *першому підрозділі* з'ясовано кризове становище промисловості України (в т.ч. місцевої) на початку 1921 рр. Значна увага приділена аналізу структури місцевих державних органів, що опікувалися промисловістю, їх функцій і повноважень. Виявлено, що місцеві радянські органи і їх апарат не були пристосовані до виконання проголошених завдань відбудови виробництва, а пов'язана з практичним здійсненням «воєнного комунізму» «надзвичайщина» не покращувала становище. Навпаки, вона на фоні страшної післявоєнної розрухи в економіці України створювала лише додаткові труднощі, ще більше гальмувала відбудовчі процеси. Що ж стосується інших, небільшовицьких сил, їх вплив

був настільки штучно обмеженим, що реалізовувати власні програми виходу з кризи вони не мали змоги.

Другий підрозділ присвячений аналізу основних форм і методів, які застосовувалися місцевими державними органами в першій половині 1921 р. для відбудови промисловості – насамперед, т. зв. «ударних» кампаній з проведення подальшої націоналізації промислових підприємств, забезпеченню їх сировиною і паливом, працівниками, а останніх – продуктами харчування в умовах все зростаючої натуралізації оплати праці. На підставі аналізу значного фактичного матеріалу зроблено висновок, що всі спроби вирішувати основні проблеми зруйнованої промисловості шляхом авральних натискних кампаній при застосуванні антиринкових дій не дали позитивних результатів.

В *третьому підрозділі* основну увагу зосереджено на перших паростках непу в промисловості України. Депутати місцевих рад (подекуди – і керівники) досить часто під тиском мас або самостійно прагнули запровадити елементи ринкових відносин, часом всупереч волі центрального та республіканського керівництва. В умовах надмірної централізації та всевладдя партапарату це не могло одразу призвести до істотних змін, але об'єктивно створювало додатковий тиск на правлячу верхівку, сприяло ухваленню нею таких рішень, що переводили промисловість на шлях до ринку. Однак, дії як центральних, так і місцевих державних органів відзначалися непослідовністю і суперечливістю, що істотно стримувало розвиток приватної ініціативи і товарно-грошових відносин.

Третій розділ «Діяльність місцевих органів державної влади по втіленню ринкових відносин у державну промисловість» складається з трьох підрозділів. У *першому підрозділі* проаналізовано зміни, що відбулися в місцевих державних органах у зв'язку з господарською реформою другої половини 1921 – 1922 рр.: розширення їх повноважень, скорочення кількості апаратних працівників, підвищення ролі економнарад і планових комісій, що виконували переважно дорадчо-консультативні функції. Проте саме в цей час представники опозиції вилучаються з радянських органів, що полегшило остаточний їх перехід під компартійний контроль. Слабкість представницьких органів обумовила збільшення влади апарату. У зв'язку з реформою управління державною промисловістю і перерозподілом підприємств за категоріями визначено особливості по різних губерніях, зокрема – істотне відставання темпів ринкових перетворень на Правобережжі. Значну увагу приділено взаємостосункам місцевих державних органів із зновутвореними центральними і республіканськими промисловими трестами, що істотно ускладнювалися вадами правової бази, невизначеністю механізму адміністративної відповідальності філій трестів перед місцевими державними органами та їх відрахувань до місцевого бюджету.

Другий підрозділ присвячений процесу формування місцевих державних госпрозрахункових промислових об'єднань (трестів). Проаналізовано заходи місцевих державних органів з добору

підприємств, зняття їх з держпостачання, скорочення працівників на них і суперечки, які при цьому виникали. Визначено основні принципи (галузевий і територіальний), що застосовувалися при створенні місцевих об'єднань, доведено переважання галузевого принципу. Розкрито особливості діяльності місцевих державних трестів порівняно з великими, проаналізовано причини недосконалості госпрозрахункових відносин. Встановлено прямий зв'язок обмеженості прав місцевих органів і відсутності чіткого розгалуження функцій з постійними зазіханнями центральних відомств на підприємства місцевого значення, що ставало причиною постійного протистояння «місць» і «центру» та обумовило слабкість місцевої промисловості УСРР в роки непу.

Третій підрозділ стосується діяльності радянських органів по забезпеченню успішної роботи місцевої державної промисловості. Зокрема, з цього приводу проаналізовано матеріали місцевих представницьких, виконавчих і дорадчих органів. Значна увага приділена змінам в формах їх роботи по боротьбі з паливною кризою, їх діяльності з відтворення ринкової інфраструктури: ярмарок, бірж, банків, що безпосередньо впливало на становище промисловості. Зібраний матеріал свідчить, що дії місцевої влади в цьому напрямку нерідко випереджали рішення республіканських органів. Розкрито її заходи щодо полегшення податкового тиску на місцеву державну промисловість, їх позитивні й негативні наслідки.

Четвертий розділ «Основні форми і методи діяльності місцевих владних органів по залученню приватного капіталу до відбудови промисловості» складається з двох підрозділів. У *першому підрозділі* досліджується процес зародження і розвитку орендних відносин в промисловості в другій половині 1921 – 1922 рр. як найпоширенішої форми залучення приватного капіталу. На підставі аналізу процедури підготовки орендних угод, текстів договорів, інших матеріалів місцевих і центральних органів розкриваються обтяжливість умов оренди на початку непу та штучні перепони в її розвитку. Досліджено як практичний досвід змінював настрої місцевого керівництва, сприяв переходу від суто фіскального сприйняття оренди до стимулюючого, від спорадичних спроб реагування на події до їх прогнозування, від неодноразового перегляду укладених угод до сумлінної підготовчої роботи перед їх підписанням. Значну увагу приділено т. зв. «донбасівському конфлікту» навколо оренди дрібних шахт, його причинам і наслідкам. Матеріал, зібраний в дисертації, засвідчує, що події у Донбасі не були винятком, а лише найбільш яскраво відобразили перманентне протистояння центральних відомств з органами місцевої влади, які об'єктивно, незалежно від власних суб'єктивних прагнень, найчастіше займали позицію, що більше відповідала потребам життя, проте залишалися безправними перед свавіллям центральних установ.

У *другому підрозділі* вивчаються інші форми залучення приватного капіталу до справи відродження промисловості, в першу чергу – дрібної. Аналізуються дії місцевої влади в процесі денационалізації підприємств, що відзначалася істотною непослідовністю, пов'язаною як з

суттєвими законодавчими обмеженнями, так і власними помилками й бюрократичними перекрученнями. Значна увага приділена розвитку кустарного виробництва, в т. ч. – кооперуванню кустарів, яке розглядається не тільки як реалізація суб'єктивних політичних настанов більшовиків, а й з точки зору об'єктивних наслідків цього процесу. Проаналізовано податкову і кредитну політику місцевої влади щодо приватних виробників.

У **висновках** узагальнено результати дослідження. Зокрема, відзначається, що специфічні риси радянської системи, помножені на бюрократичну централізацію і однопартійний диктат, не дають підстав розглядати радянські структури як повноцінні органи місцевого самоврядування. Проте на початку 1920-х рр. місцеві радянські органи ще зберігали відносну самостійність, що дозволяло їм в результаті своєї діяльності впливати на становище промисловості. В цій діяльності протягом 1921 – 1922 рр. спостерігаємо взаємовиключні тенденції: командно-адміністративну і ринкову, боротьба між якими притаманна всій епосі непу. З точки зору домінування тієї чи іншої тенденції помітні дві різних фази. Під час першої з них, що охоплює першу половину 1921 р. (приблизно до кінця літа – початку осені), практична робота по розвитку промисловості проходила переважно під знаком «воєнного комунізму». Друга ж, пов'язана з відносним домінуванням ринкових тенденцій, збігається з проведенням господарської реформи 1921 – 1922 рр. в промисловості.

Слабкість представницьких органів, штучне утворення в них наприкінці 1921 – на початку 1922 рр. однопартійності, обумовили збільшення влади апарату. Міські та, тим більше, селищні й сільські ради майже не впливали на ситуацію в промисловості, а основна діяльність з її відродження сконцентрувалася у виконкомах (насамперед – губернських), їх президіях і галузевих відділах, а також економнарадах і планових комісіях. Темпи переходу до ринку були нерівномірними. Промислово розвинені губернії стартували раніше, а на Правобережжі про реальний неп в промисловості можна говорити лише з кінця осені 1921 р. На темпах перетворень відбивався і суб'єктивний чинник – ступінь розуміння місцевими керівниками реальних економічних проблем і шляхів їх вирішення. Важливим стало створення місцевих державних госпрозрахункових промислових об'єднань. Порівняно з трестами великої промисловості місцеві були краще пристосовані до ринку. Водночас вже на початку непу закладалася недосконалість госпрозрахунку. Хоча навіть за таких обставин нові форми існування місцевої державної промисловості відкрили шлях для її успішного розвитку.

Досить складними вже на початку непу в промисловості стали взаємостосунки з центральними відомствами. Обмеженість прав місцевих державних органів і відсутність чіткого розгалуження функцій провокували постійні суперечки і не сприяли успіхам «місць» у цій боротьбі. Одним з подальших наслідків цього стала відносна слабкість місцевої промисловості УСРР, що негативно позначалося на можливостях місцевих бюджетів.

Важливим напрямком діяльності місцевих державних органів стало залучення приватного капіталу в промисловість. У 1921 – 1922 рр. визначалися основні форми такого залучення: переведення держпідприємств у орендне користування, дозвіл на діяльність та закріплення найдрібніших підприємств у приватній власності, створення змішаних акціонерних товариств. У питанні взаємостосунків держави з приватним капіталом найяскравіше проявилася непослідовність і суперечливість непу. Штучні обмеження на діяльність приватних підприємців у промисловості гальмували розширене відтворення виробництва. Це не було надто помітним на початку 1920-х рр., коли мова йшла про просте відтворення, проте не могло не вийти на поверхню, коли постали завдання розширення виробництва, і стало однією з найвагоміших причин подальшої кризи непу.

Реформування та пристосування промисловості до вимог ринку відбувалося за умов гострої економічної кризи, пов'язаної як з наслідками війни, так і з результатами попередньої економічної політики. Реформи переломили загальну динаміку: з 1922 р. почалося зростання промислового виробництва в УСРР. Важливу роль в цьому відіграли місцеві державні органи. Протягом вказаного періоду визначилися основні форми і методи їх діяльності з розвитку промисловості, що застосовувалися з незначною корекцією і в наступні роки непу. Водночас виявилися і основні проблеми та суперечності цієї діяльності, що не знайшли свого адекватного вирішення і давалися взнаки в подальшому. Таким чином, поширену тезу про те, що в самому непі визрівало його заперечення, варто уточнити: заперечення непу було закладено ще на його початковому етапі.

Основні положення дисертації викладено в публікаціях автора:

1. Борьба рыночных и административно-командных тенденций в деятельности местных советов по восстановлению промышленности // Вестник Харьковского университета. – Харьков, 1993. – № 375. – С. 131-140.
2. Взаемостосунки центральних та місцевих органів влади в Україні (до питання про конфлікт у Донбасі на початку непу) // Вісник Харківського політехнічного інституту. – Харків, 1993. – № 18. – С. 46- 55.
3. Діяльність місцевих рад України по відродженню промисловості на початку непу // Вісник Харківського державного політехнічного університету. – Харків, 1999. – № 20. – С. 27-36.
4. Місцеві радянські органи України і місцева державна промисловість в другій половині 1921–1922 рр. // Вісник Харківського державного політехнічного університету. – Харків, 1999. – № 38. – С. 90-98.
5. Питання денационалізації промислових підприємств у діяльності місцевих державних органів УСРР в першій половині 20-х рр. ХХ ст. // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Зб. наук. праць. – Харків, 2004. – Вип. 7. – С. 153-163.

АНОТАЦІЯ

Кабачек В.В. Діяльність місцевих державних органів України по розвитку промисловості в 1921 – 1922 рр. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна, Харків, 2007.

Дисертація присвячена проблемі змін у формах та методах діяльності місцевих державних органів УСРР по розвитку промисловості на етапі переходу до непу. На підставі аналізу опублікованих і архівних джерел зроблені висновки про домінування адміністративно-командних тенденцій у вказаній діяльності протягом першої половини 1921 р. і про реальний перехід до непу в промисловості України лише наприкінці літа – на початку осені 1921 р. Докладно досліджуються процес створення та початковий етап діяльності місцевих державних госпрозрахункових об'єднань, виявлено їх особливості порівняно з великою індустрією. Критично проаналізовано взаємостосунки місцевих і центральних органів влади як одну з найболючіших і невирішених проблем радянської системи. Розкрито роль місцевих державних органів у регулюванні орендної та приватновласницької промисловості (в т.ч. – у процесі денационалізації).

Ключові слова: місцеві державні органи, промисловість, неп, державні промислові трести, оренда, денационалізація, кустарна промисловість.

АННОТАЦИЯ

Кабачек В.В. Деятельность местных государственных органов Украины по развитию промышленности в 1921 – 1922 гг. – Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Харьковский национальный университет им. В.Н. Каразина, Харьков, 2007.

Диссертация посвящена проблеме изменений в формах и методах работы местных государственных органов УССР по развитию промышленности на этапе перехода к нэпу. Специфические черты советской системы (объединение представительской и исполнительной власти, отсутствие четкого разделения полномочий между органами разного уровня и др.), помноженные на бюрократическую централизацию и однопартийный диктат, не позволяют рассматривать советские структуры как полноценные органы местного самоуправления. Однако, в начале 1920-х гг. местные советские органы еще сохраняли относительную самостоятельность, что, наряду с определенным расширением полномочий в начале нэпа, давало им возможность в результате своей деятельности влиять на положение дел в промышленности.

Указанная деятельность рассматривается сквозь призму борьбы в ней двух противоположных тенденций: командно-административной и рыночной, противостояние между которыми имманентно присуще всей эпохе нэпа. На основе анализа большого массива опубликованных и архивных источников сделаны выводы о превалировании первой из них до середины 1921 г. При этом, в значительной мере под нажимом масс, депутаты (порой – и руководители) местных советов высказывали предложения и предпринимали попытки по внедрению элементов рыночных отношений, что создавало дополнительное давление на центральное и республиканское руководство, объективно содействовало продвижению промышленности по пути к рынку. Относительное же доминирование рыночных начал наблюдаем лишь с конца лета – начала осени, когда начала осуществляться хозяйственная реформа 1921 – 1922 гг., что и можно считать временем реального перехода к нэпу в промышленности Украины.

Практическое осуществление этой реформы во многом легло на плечи местных государственных органов. В этой связи детально исследован процесс создания и начальный этап деятельности хозрасчетных объединений в местной промышленности, выявлены их особенности по сравнению с крупной индустрией, вскрыты причины несовершенства хозрасчетных отношений. Раскрыта роль местных органов власти в регулировании арендных и частнособственнических предприятий (в т.ч. – в процессе денационализации), выяснены особенности их отношения к указанным группам предприятий. Значительное внимание уделено развитию кустарного производства. Определены другие формы привлечения частного капитала к возрождению промышленного производства. Проанализирована налоговая и кредитная политика местных властей.

Изучены взаимоотношения с вновь формирующимися государственными трестами крупной промышленности. На примере вопроса об управлении промышленными предприятиями критически проанализированы взаимоотношения местных и центральных органов власти как одна из наиболее болезненных проблем советской системы. Сквозь призму этих взаимоотношений существенно пересмотрены оценки так называемого «донбасского конфликта», который получил в 1921 – 1922 гг. значительный резонанс и втянул в себя высшее руководство УССР и РСФСР, доказано что конфликт был достаточно типичен и обусловлен бесправием местной власти перед произволом центральных и республиканских ведомств.

В целом в течение 1921 – 1922 гг. определились основные формы и методы деятельности местных государственных органов по развитию промышленности, которые, с незначительной коррекцией использовались и в последующие годы нэпа. Одновременно, уже на этапе формирования системы нэпа в промышленности, появились и основные «мины замедленного действия», предопределившие его последующий кризис. Таким образом, известный тезис о том, что в самом нэпе зрело его отрицание, стоит уточнить: отрицание нэпа закладывалось уже на его начальном этапе.

Ключевые слова: местные государственные органы, промышленность, нэп, государственные промышленные тресты, аренда, денационализация, кустарная промышленность.

ANNOTATION

Kabachek V.V. Activities of the local states bodies of the Ukraine on industry development in 1921 – 1922. – Manuscript.

Thesis for obtaining Candidate Scientific Degree (History) on speciality 07.00.01. – History of Ukraine. – V.N. Karazin Kharkiv National University. – Kharkiv, 2007.

The thesis is devoted to the problem of the change in the forms and methods of the local state bodies of Ukraine on industry development at the stage of the transition to NEP. On the basis of the published and archives sources some conclusions are made about domination of administrative and command tendencies in the mentioned activities during the part of 1921 and about real transition to NEP only in the period covering the end of the summer and the beginning of the autumn 1921. The initial stage of the foundation of local state commercial trusts is studied in detail. Their peculiar features in comparison with a great industry are presented. Relation between local and central bodies of power as one of the most acute and unsettled problems of the Soviet system are analysed from critical point of view. The part of the local states bodies in the regulation of lease and private-owner industry including denationalization process is shown.

Key words: local states bodies, industry, NEP, state industrial trusts, lease, denationalization, domestic industry.

Підписано до друку 5.05.2008. Формат 60x84/16.

Папір офсетний. Друк ризографічний.

Гарнітура Times New Roman. Умов.-друк. арк. 1,1

Наклад 100 прим.

Надруковано ФОП «Петрова І.В.»

61144, Харків-144, вул. Гв. Широнінців 79^В, к. 137

Тел. 362-01-52

Свідоцтво про державну реєстрацію ВОО № 948011 від 03.01.03